

Επιστημονική Ημερίδα
«Οχυρώσεις της εποχής του Ιουστινιανού στη Μακεδονία, τη Θράκη και τη
Θεσσαλία»

Μνήμη Ν. Μουτσόπουλου

Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού

Παρασκευή 1 Νοεμβρίου 2019

Αμφιθέατρο «Μελίνα Μερκούρη»

Πρόγραμμα

9.45 – 10.00 Υποδοχή – Εγγραφές

10.00 – 10.15 Έναρξη – Χαιρετισμοί

A΄ Συνεδρία

Προεδρείο: Αγαθονίκη Τσιλιπάκου, Προϊσταμένη Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού
Σταυρούλα Σδρόλια, Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας

10.15 – 10.30 Ευτέρπη Μαρκή – Ευαγγελία Αγγέлку, Παρατηρήσεις στον
οχρωματικό σχεδιασμό του Ιουστινιανού

10.30 – 10.45 Πασχάλης Ανδρούδης, Ο αρχιτέκτων Βικτωρίνος και ο σημαίνων
ρόλος του στην αναδιοργάνωση του αμυντικού συστήματος της εποχής του
Ιουστινιανού στη νότια Βαλκανική

10.45 – 11.00 Γεωργία Πεπονά, Αμυντική αρχιτεκτονική στη Βυζαντινή
Αυτοκρατορία. Η τεχνική της κατασκευής των τειχών από τη Ρώμη στη Νέα Ρώμη, η
αρχιτεκτονική δημιουργία των τειχών του Ιουστινιανού

11.00 – 11.15 Αινείας Οικονόμου - Παναγιώτης Γεωργόπουλος, Η Βυζαντινή
Οχύρωση του Χλερηνού

11.15 - 11.30 Γεώργιος Κακαβάς, Οχυρώσεις Καστοριάς και Νεστορίου

11.30 - 11.45 Ανδρομάχη Σκρέκα, Οχυρές Θέσεις στην Π.Ε. Καστοριάς από την
εποχή του Ιουστινιανού και μετά

11.45 – 12.00 Ευάγγελος Παπαθανασίου, Παληόκαστρο Καταλωνίων, στα Πιέρια Όρη

12.00 – 12.15 Μαρία Σαραντίδου, Η ιστορική εξέλιξη στην αισθητική των τειχών της
Θεσσαλονίκης

12.15 – 12.30 Συζήτηση

12.30 – 13.00 Διάλειμμα

B΄ Συνεδρία

Προεδρείο: Ευτέρπη Μαρκή, Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
Γεώργιος Κακαβάς, Διευθυντής Νομισματικού Μουσείου

13.00 – 13.15 Ιωακείμ Παπάγγελος, Το κάστρο του Βολβού Καλαμαριάς

13.15 – 13.30 Ευάγγελος Μαλκάκης, Η οχύρωση της Αναστασιουπόλεως Θράκης

13.30 – 13.45 Ηλίας Πινακούλιας, Το Φρούριο των Τρικάλων: συνέχειες και ασυνέχειες

13.45 – 14.00 Σταύρος Γουλούλης, Η διαμόρφωση του μεσαιωνικού κάστρου της Λάρισας: Χώρος και ιδεολογία

14.00 – 14.15 Ιωάννης Βαραλής, Ναοί εντός οχυρώσεων στο ανατολικό Ιλλυρικό: μια ανάγνωση δεδομένων

14.15 – 14.30 Σταυρούλα Σδρόλια – Σοφία Ντιντιούμη, Πήλινα ανάγλυφα πώματα από το κάστρο της Βελίκας

14.30 – 15.00 Συζήτηση – Λήξη ημερίδας

Περίληψεις

Ευτέρπη Μαρκή – Ευαγγελία Αγγέλκου

Παρατηρήσεις στον οχυρωματικό σχεδιασμό του Ιουστινιανού

Στην ανακοίνωση παρουσιάζονται σκέψεις για τον τρόπο οργάνωσης και εκτέλεσης του μεγάλου οχυρωματικού προγράμματος του Ιουστινιανού, όπως φαίνεται από την ανάγνωση του *Περί Κτισμάτων* του Προκοπίου. Το τεράστιο εγχείρημα προϋπέθετε διοικητική αλληλογραφία, καταγραφή αδυναμιών και ελλείψεων στα εν χρήσει φρούρια, επιτόπια επίσκεψη κι επιλογή των κατάλληλων θέσεων για ανέγερση νέων οχυρώσεων από ειδικούς μηχανικούς, γνώστες της τεχνικής του πολέμου και των χρησιμοποιούμενων πολιορκητικών μηχανών, και εξασφάλιση χρηματικών πόρων. Για την ανέγερση ή επισκευή των οχυρώσεων, απαραίτητη ήταν η εξασφάλιση των απαιτούμενων δομικών υλικών από κοντινές θέσεις και η υποχρεωτική συμμετοχή των κατοίκων με το θεσμό της αγγαρείας στην κατασκευή και ολοκλήρωσή τους, με την έκδοση της σχετικής διαταγής.

Στη συνέχεια, αναφερόμαστε στην προσπάθεια των κατασκευαστών μηχανικών να αντιμετωπίσουν τις νέες πρακτικές πολιορκίας και τα οπλικά συστήματα των εχθρών, προσπάθεια που συναρτάται με την επιλογή των πυλών, των πύργων, το πλάτος των τειχών και το σχήμα των οχυρώσεων, η επιλογή του οποίου συνδέεται άμεσα με τη μορφολογία του εδάφους. Το νέο οχυρωματικό πρόγραμμα στόχευε στην ασφάλεια και προστασία όλων των ατείχιστων αγροτικών οικισμών και για το λόγο αυτό τα νέα φρούρια έχουν πυκνή διάταξη και δεν απέχουν πολύ μεταξύ τους. Η έκταση και το μέγεθός τους υπολογιζόταν με βάση τον αριθμό των κατοίκων των ατείχιστων οικισμών που έπρεπε να περιλάβουν. Εσωτερικά τους υπάρχουν λίγα κτίσματα, κυρίως ο απαραίτητος για τις θρησκευτικές ανάγκες των πολιορκούμενων ναός, ανοιχτές και στεγασμένες δεξαμενές για αποθήκευση νερού, αποθήκες τροφίμων, η κατοικία του καστροφύλακα και του επισκόπου και προσκολλημένες στα τείχη πρόχειρες εγκαταστάσεις για τη διαμονή των στρατιωτών και των αλόγων.

Πασχάλης Ανδρούδης

**Ο αρχιτέκτων Βικτωρίνος και ο σημαίνων ρόλος του στην αναδιοργάνωση του
αμυντικού συστήματος της εποχής του Ιουστινιανού στη νότια Βαλκανική**

Στην ανακοίνωσή μας εξετάζονται οι γραπτές και αρχαιολογικές μαρτυρίες (κυρίως επιγραφές) που αφορούν στον ρόλο που διαδραμάτισε ο σπουδαίος αρχιτέκτων Βικτωρίνος στην αναδιοργάνωση του αμυντικού συστήματος της εποχής του Ιουστινιανού στη νότια Βαλκανική. Συνεξετάζονται οι πληροφορίες του ιστορικού Προκόπιου, αλλά και τα κείμενα των επιγραφών από τα κάστρα της Βύλλιδος στην Αλβανία και του Ισθμού της Κορίνθου.

Αμυντική αρχιτεκτονική στη Βυζαντινή Αυτοκρατορία. Η τεχνική της κατασκευής των τειχών από τη Ρώμη στη Νέα Ρώμη, η αρχιτεκτονική δημιουργία των τειχών του Ιουστινιανού

Με την παρούσα εισήγηση αναφέρομαι σε μια ιδιαίτερη ιστορική περίοδο, της βυζαντινής αυτοκρατορίας, τονίζοντας γεγονότα που τοποθετούν τον αυτοκράτορα Ιουστινιανό, ανάμεσα στους σπουδαιότερους ηγέτες του τέλους της μεσαιωνικής περιόδου, για το ρόλο που έχει διαδραματίσει στον σχεδιασμό και στην κατασκευή γνωστών από την αρχαιότητα έργων, όπως είναι τα τείχη, τα κάστρα, τα φρούρια και άλλες συναφείς με αυτά εγκαταστάσεις. Μέσα από μια ιστοριογραφική έρευνα που συνδέει το πέρασμα από τη Ρώμη στη «Νέα Ρώμη», την Κωνσταντινούπολη, διαπιστώνεται η αδιάκοπη συνέχεια της γνώσης και της καλής τέχνης, αποτυπωμένες μαρτυρίες, στην επιφάνεια προστατευτικών για την πόλη και τους πολίτες της, έργων, που επιβιώνουν μέχρι σήμερα.

Ανατρέχοντας στα συγγράμματα του Βιτρούβιου, του Προκόπιου αλλά και μεταγενέστερων στρατιωτικών βυζαντινών κειμένων, αντιλαμβανόμαστε ότι το πολυδιάστατο σε τέχνη, τεχνική και λειτουργία, αμυντικό σύστημα του Ιουστινιανού, παραπέμπει βέβαια στη ρωμαϊκή εποχή αλλά παράλληλα, φέρνει στην επιφάνεια καινούρια στοιχεία, που προκύπτουν από μια νέα αυτοκρατορία.

Εφόσον η ιστορία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας αναγνωρίζεται από μια συνεχή δραστηριότητα και συνέργεια ανάμεσα σε διαφορετικούς λαούς, είναι φανερό, η προστασία και η άμυνα των συνόρων της, να θεωρείται σπουδαιότατος παράγοντας, στην κατασκευή οχυρωματικών έργων, λαμβάνοντας υπόψη τη γνώση και την εμπειρία του παρελθόντος.

Στόχος της εισήγησης είναι να κατανοήσουμε, λαμβάνοντας υπόψη και τις διατάξεις του αρχαιολογικού Ν. 3028/2002, «για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς», σε ό, τι αφορά στα βυζαντινά τείχη:

- Τη μνημειακότητά τους, διακρίνοντας τα χαρακτηριστικά τους αρχιτεκτονικά και τεχνικά στοιχεία, έτσι ώστε να προωθήσουμε την ανάγκη της αποκατάστασής τους
- Τη σημασία της ιστοριογραφικής τους έρευνας, ως έργων του παρελθόντος που καθοδηγούν τη φιλοσοφία και την πράξη της αποκατάστασης επειδή οι αξίες τους δημιουργούν παλμό, που μεταφέρεται δυναμικά στο πέρασμα του χρόνου
- Τους βαθύτερους στόχους της βυζαντινής αυτοκρατορίας, του Ιουστινιανού.

Η Βυζαντινή Οχύρωση του Χλερηνού

Η εργασία επικεντρώνεται στη σχετικά άγνωστη βυζαντινή οχύρωση του Χλερηνού, που βρίσκεται στον λόφο του Αγ. Παντελεήμονα πάνω από την πόλη της Φλώρινας. Το φρούριο είχε μακρά ιστορία ύπαρξης, από τον 6ο μέχρι το τέλος του 14ου αιώνα μ.Χ. Σήμερα, σώζονται λίγα ερείπια των βυζαντινών κατασκευών, ενώ ο ιστορικός χαρακτήρας του χώρου παραμένει σχεδόν άγνωστος στο ευρύτερο κοινό. Ταυτόχρονα, η πρόσβαση είναι δύσκολη λόγω της χωροθέτησης εντός προστατευόμενου δάσους.

Στόχος της έρευνας είναι η ανάδειξη της θέσης μέσω της ιστορικής και αρχαιολογικής τεκμηρίωσης, καθώς και της βασικής οργάνωσης του χώρου. Βασικό στοιχείο είναι η ένταξη της οχύρωσης στο ιστορικό της πλαίσιο και ο συσχετισμός με την πλούσια αρχαιολογική κληρονομιά της ευρύτερης περιοχής. Επιπλέον, η μελέτη επιθυμεί να διευκολύνει την μελλοντική αρχαιολογική έρευνα καθώς και να θέσει τη βάση για τη δημιουργία ενός οργανωμένου επισκέψιμου χώρου με έμφαση στον αρχαιολογικό, ιστορικό και περιβαλλοντικό του χαρακτήρα.

Η συνολική μελέτη βασίζεται σε τρεις διακριτούς άξονες: Πρώτον, τα ιστορικά και αρχαιολογικά δεδομένα του λόφου λαμβάνονται ως μαρτυρία του παρελθόντος. Δεύτερον, παρουσιάζεται η επιτόπια έρευνα που πραγματοποιήθηκε το 2014 και εντόπισε περιορισμένα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα: τμήμα Ιουστινιανείου τείχους, μικρούς τοίχους αντιστήριξης, θεμελιώσεις, μικρούς τύμβους και αρκετές λιθοσωρούς, ενώ, συνεχίστηκε το 2017 στη νοτιοανατολική πλαγιά, προκειμένου να εντοπίσει το οχυρό, τα τείχη και την εξωτερική περίμετρο του φρουρίου. Τέλος, μέσα από την ανάλυση των παραπάνω στοιχείων σχεδιάζεται ένα γενικό πλάνο με επίκεντρο τα ευρήματα της έρευνας.

Η εργασία επιδιώκει να εμπλουτίσει την ιστορική γνώση σχετικά με την περιοχή και να θέσει τις βάσεις για την καλύτερη κατανόησή της από το ευρύ κοινό. Ιδιαίτερη προσοχή δίνεται στο να τεθεί ο χώρος στο ιστορικό του πλαίσιο, καθώς περιλαμβάνεται στο γενικό αρχαιολογικό και ιστορικό περιβάλλον της ευρύτερης περιοχής, που αποτελείται από ρωμαϊκά, βυζαντινά και οθωμανικά μνημεία. Με αυτόν τον τρόπο, μία ξεχασμένη οχύρωση θα ξαναβρεί τη θέση της στην ιστορία.

Γεώργιος Κακαβάς

Οχυρώσεις Καστοριάς και Νεστορίου

Θα παρουσιαστούν οι οχυρώσεις της εποχής του Ιουστινιανού στην πόλη της Καστοριάς και στο Νεστόριο. Θα προηγηθεί περιγραφή των οχυρώσεων σε συσχετισμό με αναφορές στις πηγές, θα ακολουθήσει σχολιασμός των ιδιαίτερων χαρακτηριστικών των οχυρώσεων, καθώς επίσης και οι ανασκαφικές εργασίες και εργασίες αποκατάστασης.

Ανδρομάχη Σκρέκα

Οχυρές Θέσεις στην Π.Ε. Καστοριάς από την εποχή του Ιουστινιανού και μετά

Η περιοχή της Καστοριάς ανήκε μεν στην περιφέρεια του βυζαντινού κράτους, αποτελούσε δε σημαίνουσα αμυντική θέση για την αυτοκρατορία, καθώς από αυτήν διέρχονταν εμπορικοί, στρατιωτικοί και άλλοι δρόμοι επικοινωνίας που συνέδεαν την Ανατολή με τη Δύση. Ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού, η σταδιακή μεταφορά της υστερορωμαϊκής πόλης του Διοκλητιανού από την περιοχή του Αρμενοχωρίου (Β.Δ. του σημερινού Άργους Ορεστικού) στην φύσει οχυρή θέση της χερσονήσου της Καστοριάς σηματοδοτούσε τη μετάβαση σε έναν διαφορετικό τρόπο οχύρωσης και οργάνωσης των πόλεων. Στα χρόνια του Ιουστινιανού οικοδομείται το διατείχισμα στη δυτική πλευρά της χερσονήσου, το οποίο επισκευάζεται και τροποποιείται στο πέρασμα του χρόνου λαμβάνοντας υπόψη τις νέες ανάγκες της πόλης. Επιπλέον, η Καστοριά κάποιους αιώνες αργότερα αποκτά και εσωτερικό τείχος για περισσότερη προστασία.

Η αμυντική ικανότητα της περιοχής ενισχύεται και στα επόμενα χρόνια μετά τον Ιουστινιανό μέσα από ένα οργανωμένο δίκτυο οχυρώσεων σε κορυφές βουνών που επικοινωνούσαν μεταξύ τους και έλεγχαν καίριες διαβάσεις. Κάποιες από αυτές τις οχυρές θέσεις θα επιχειρήσουμε να παρουσιάσουμε στην παρούσα ανακοίνωση είτε ανεσκαμμένες σωστικά από τον αείμνηστο καθηγητή Νικόλαο Μουτσόπουλο, όπως το κάστρο του Λογγά στο Σιδηροχώρι ή άγνωστες θέσεις που εντοπίστηκαν κατά τη διάρκεια εκτέλεσης έργων ή σε αυτοψίες που πραγματοποίησε η Υπηρεσία μας για αδειοδοτήσεις έργων, όπως στην Κορομηλιά και στις περιοχές της Κορησού και του Κωσταραζίου αντίστοιχα.

Ευάγγελος Παπαθανασίου

Παληόκαστρο Καταλωνίων, στα Πιέρια Όρη

Στην εδαφική περιοχή της κοινότητας Καταλωνίων (πρ. Καλυβίων Κόκοβας), της ανατολικής πλευρᾶς τῶν Πιερίων (Φλάμπουρου), καὶ στὴ θέση «Παληόκαστρον», δυτικῶς τοῦ χωριοῦ, ἐντοπίζονται τὰ λείψανα ὀχυρώσεως παλαιοχριστιανικῶν χρόνων ἐπὶ κωνοειδοῦς, κύκλῳ προβάλλοντος, λόφου, συνδεομένου μὲ στενὸ, σχετικῶς, αὐχένα μὲ τὸ ὑπερκείμενο βουνό. Ἡ ἐπιλογή τοῦ προβούνου αὐτοῦ, μὲ τὰ συγκεκριμένα γεωμορφολογικὰ χαρακτηριστικά, ἀπηχεῖ πάγια στρατηγικὴ συνήθεια τῆς ἐποχῆς στὴν ἐπιλογή θέσεων πρὸς ἀνέγερση ἀμυντηρίων. Στὴν κορυφὴ τοῦ λόφου διαμορφώνεται πλάτωμα διαστάσεων περίπου 50X40 μ., οἰοεὶ ἀκρόπολις, σὲ ὑψόμετρο 500 περίπου μ. Ἡ γραμμὴ τῆς ὀχυρώσεως διέρχεται ἀρκετὰ χαμηλότερα στὴν ἀπότομη πλαγιά – μὲ ὑψομετρικὴ διαφορὰ 30-45 μ. ἀπὸ τὴν κορυφὴ – καὶ λείψανά της, ὑπὸ κατάρρευσιν, διακρίνονται στὴ νοτιοανατολικὴ καὶ νότια κλιτὸ τοῦ λόφου, ὅπου διασώζεται καὶ τραπεζιόσχημος πύργος. Περικλείεται ἑκτασὴ περίπου 17 στρεμμάτων, σὲ προβολή, πολὺ μεγαλύτερη, ὥστόσο, ὅταν ληφθοῦν ὑπ’ ὄψιν οἱ ἀπότομες κλίσεις.

Ἡ εὐρύτερη περιοχή τῶν πρὸς βορρᾶν (καὶ Ἀλιάκμονα) ὑπωρειῶν τοῦ Ὀλύμπου καλεῖται «Ὀλύμπου Παλάτιον» - κατὰ τὴν προφορικὴ παράδοση καὶ διάφορες ἀναφορὲς νεωτέρων χρόνων (ἴσως ἐκ τοῦ palatio, -ionis) - κλήση, ποὺ ἀντανακλᾷ μεσοβυζαντινές, τοῦλάχιστον, πραγματικότητες, εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ στὴν ὀργάνωσιν τῆς φύλαξης τῶν διαβάσεων/κλεισωρειῶν τοῦ εὐρύτερου ὀρεινοῦ συγκροτήματος τοῦ Ὀλύμπου. Ἐξέλιξη τῆς βυζαντινῆς αὐτῆς πρακτικῆς, συνιστᾷ ἡ ἐνταῦθα ὀργάνωσις τῶν ἀρματολικίων τοῦ Ὀλύμπου κατὰ τὴν περίοδο τῆς Τουρκοκρατίας. Τὸ «Παληόκαστρον» Καταλωνίων ἀνήκει σὲ ἓνα σύστημα ὀρεινῶν καστελλίων καὶ διατειχισμάτων παλαιοχριστιανικῆς πρωτίστως ἐποχῆς, στὴν ἐν λόγῳ περιοχή, ὅπως εἶναι τὸ «Παληόκαστρον» τῆς Ράχης καὶ τὸ «Παληόκαστρον» Πολυδενδρίου (Κόκοβας). Καὶ τὰ μὲν φυλάσσουν καὶ ἐποπτεύουν τὴν διάβαση τῆς Πέτρας, τὰ δέ, τὴν ἀντίστοιχον πρὸς Βέρροια, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ Δίου-Βερροίας, διὰ τῶν Πιερίων (τοῦ, κατὰ παράδοσιν, καλούμενου «Βερροϊόδρομου»), ὁδοῦ ποὺ ἀναφέρεται καὶ στὸ Itinerarium Antonini Augusti ὡς ἐναλλακτικῆς τῆς παραθαλασσίας. Καὶ τὸ μὲν «Παληόκαστρον» Καταλωνίων δὲν ἐποπτεῖ αἴμεσα τὸν προαναφερθέντα δρόμον, εὐρίσκεται ὅμως σὲ δασωμένη κρυφὴ θέση δίπλα σὲ αὐτὸν καὶ ὅπωςδήποτε ἀναφέρεται σὲ αὐτὸν, ἡ δὲ ἵδρυσίς του θὰ συνδέεται μὲ αὐτόν.

Σὲ λαθρανασκαφικὴ τομὴ στὴν βόρεια στενὴ πλευρὰ τοῦ λόφου - πρὸ τοῦ αὐχένος, καὶ ἀσφαλῶς ἐντὸς τῶν τειχῶν, παρὰ τὴν πύλιν τοῦ φρουρίου, ποὺ θὰ πρέπει νὰ ἀναζητηθεῖ κάπου ἐκεῖ κοντὰ - ἐντοπίστηκε ἐσωτερικὸς χῶρος μὲ ψηφιδωτὸ δάπεδο, ἴσως μέρος τοῦ νάρθηκος μικρῆς βασιλικῆς. Τὸ τμήμα τοῦ διαχώρου, ποὺ ἀποκαλύφθηκε, συνίσταται ἀπὸ δύο, τοῦλάχιστον, εὐθεῖες καὶ παράλληλες σειρὲς φολλίδων, σὲ ἀλυσιδωτὴ διάταξιν, πλαισιούμενες ἀπὸ ἀπλὲς ταινίες.

Ὁ λόφος προβάλλει ἐντὸς φυσικῆς ὕδατοσυλλεκτικῆς χοάνης, στὸν πυθμένα τῆς ὁποίας, καὶ δὴ στὰ πόδια τοῦ λόφου τοῦ φρουρίου, ξεκινᾷ τὴν πορείαν τοῦ τοῦ ποταμοῦ «Πέλεκα». Ὁ Πέλεκας πρὸ τῆς Κατερίνης συμβάλλει μὲ τὸν ποταμὸ «Μαυρονέρι» (τῶν Στενῶν τῆς Πέτρας) καὶ χύνονται μαζὶ στὸν Θερμαϊκόν. Στὸν κατάλογο τῶν «ἐπὶ Μακεδονίας» φρουρίων, ὅσων «ἀνενεώθησαν» ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ, ὁ Προκόπιος (De aedificiis) συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ φρούριον

«Πέλεκον» (IV.4, 3, στίχ. 147). Ἡ ἐξεταζόμενη θέση τῶν Καταλωνίων διεκδικεῖ πλέον καὶ αὐτὴ τὴν ταύτισή της μὲ τὸ «Πέλεκον» τοῦ Προκοπίου, ἀπὸ τὴν μοναδικὴ ἕως σήμερα ὑποψήφια ἀντίστοιχη θέση παρὰ τὸν Πελεκάνο (Πέλκα) Βοΐου, στὶς πλαγιές τοῦ Ἄσκιου ὄρους (Σινιάτσικου) - βλ. Ἀντ. Δ. Κεραμοπούλλου, «Ἐρευναι ἐν Δυτικῇ Μακεδονίᾳ», ΠΑΕ 1933, σελ. 62-63.

Η ιστορική εξέλιξη στην αισθητική των τειχών της Θεσσαλονίκης

Τα τείχη της Θεσσαλονίκης είναι από τα πιο αντιπροσωπευτικά διαχρονικά σύνολα της οχυρωματικής τέχνης της ύστερης αρχαιότητας, της βυζαντινής περιόδου και της οθωμανικής κατάκτησης, και για τον λόγο αυτό παραθέτουν πλήθος τεκμηρίων της ιστορικής συνέχειας της πόλης για τουλάχιστον χίλια πεντακόσια χρόνια. Η συνεισφορά αυτή, αμφίδρομη πάντα, συντελείται σε πολλαπλά επίπεδα, καθώς τα τείχη, όπως κάθε σπουδαίο δημόσιο αρχιτεκτονικό έργο, δεν είναι μόνο ένα τεχνολογικό επίτευγμα της εποχής του, αλλά ταυτόχρονα φέρει στοιχεία ενός έργου τέχνης.

Η μορφολογική ανάλυση των τειχών της Θεσσαλονίκης, όπως και άλλων παραδειγμάτων οχυρωτικής, συνηγορεί στο συμπέρασμα ότι η αισθητική τους δεν είναι μόνο φυσική συνέπεια της *πρακτικώς και τεχνικώς αναγκαίας μορφής* της κατασκευής, αλλά ότι οι δημιουργοί τους, αναθέτες και κτίστες, είχαν συνειδητή καλλιτεχνική πρόθεση.

Η παρούσα συνθετική μελέτη¹ εξετάζει αναλυτικά την αισθητική των τειχών της Θεσσαλονίκης ως προς : τους τρόπους δόμησης, τις κατασκευαστικές λεπτομέρειες, τον κεραμοπλαστικό διάκοσμο, τα αρχιτεκτονικά μέλη και τα λιθανάγλυφα σε πρώτη ή δεύτερη χρήση και τις επιγραφές, εστιάζοντας στην ταξινόμησή τους σχετικά με τη χρονολόγηση, τη θέση, τη λειτουργία, και το σημαίνον των συγκεκριμένων επιλογών, δηλαδή πρακτικά, διακοσμητικά, και συμβολικά, με σκοπό τη συγκέντρωση του συνόλου των στοιχείων της αισθητικής των τειχών της πόλης, και τη σύνδεση της με τις οικοδομικές φάσεις.

Η μεθοδολογία της μελέτης βασίζεται στη θεωρία της αισθητικής και της σημειωτικής, και η κατηγοριοποίηση που προτείνεται αντλήθηκε από την ελληνική και διεθνή βιβλιογραφία.

Ειδικότερα για τα *σπόλια*, ερευνώντας το ευρύ πεδίο χρήσεων τους, η συσχέτιση της χρήσης του εκάστοτε με το ιστορικό πλαίσιο της εποχής ενσωμάτωσής του, βοηθά στη διασαφήνιση της πολυπλοκότητας της αιτίας αυτής και της σημασίας της.

¹ Η παρούσα μελέτη αποτελεί μέρος της, υπό εκπόνηση, διδακτορικής διατριβής στο τμήμα Αρχιτεκτόνων του Α.Π.Θ. με θέμα «Η ΑΚΡΟΠΟΛΗ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΤΟ ΦΡΟΥΡΙΟ ΤΟΥ ΕΠΤΑΠΥΡΓΙΟΥ».

Το κάστρο του Βολβού Καλαμαριάς

Στὸν κατάλογο τῶν κάστρων ποὺ ἀνήγειρε ὁ Ἰουστινιανὸς στὴν Μακεδονία, ἀναφέρεται καὶ ὁ «Βολβός», χωρὶς ἄλλον προσδιορισμό, ὁ ὁποῖος θὰ βοηθοῦσε τὴν τοπογραφικὴ προσέγγισή του. Τὸ τοπωνύμιο «Βολβός» ἐπανεμφανίζεται τὸ ἔτος 904 μὲ τὴν περιγραφὴ τῆς καταλήψεως τῆς Θεσσαλονίκης ἀπὸ τὸν Λέοντα τὸν Τριπολίτη. Ἀπὸ τὸ 979 μέχρι τὰ μέσα τοῦ 15ου αἰ. καταγράφεται μὲ αὐτὸ τὸ τοπωνύμιο τὸ μετόχι τῆς ἀγιορειτικῆς Μονῆς τῶν Ἰβήρων. Ἐκτοτε καὶ μέχρι τὴν ἀπαλλοτρίωσή του (1924), τὸ μετόχι ὀνομάζεται «Καραμάνι», μὲ ἀποτέλεσμα νὰ λησμονηθῇ τὸ ἀρχαῖο τοπωνύμιο «Βολβός».

Σήμερα, στὴν περιοχὴ τοῦ Βολβοῦ ὑπάρχει τὸ προσφυγικὸ χωριὸ τῶν Νέων Φλογητῶν καὶ οἱ προϊστορικὲς ἐγκαταστάσεις μὲ τὴν τούμπα καὶ τὴν τράπεζα. Στὸ ἐκεῖ νεκροταφεῖο, ποὺ ἐρευνήθηκε μερικῶς, ἐντοπίσθηκαν ταφές τοῦ 2ου-3ου αἰ. μ.Χ. Ἀπὸ τὸ κάστρο τοῦ Ἰουστινιανοῦ δὲν βρέθηκε κάτι. Ὅμως ἡ σπάνις τοῦ λίθινου οἰκοδομικοῦ ὕλικου στὴν Καλαμαριά καὶ ἡ ἐπὶ δεκάδες αἰῶνων ἀνακύκλωση τοῦ ὑπάρχοντος, συνετέλεσαν στὴν ἐξαφάνιση καὶ τοῦ κάστρου τοῦ Βολβοῦ, ὅπως βαίνουν πρὸς ἐξαφάνιση, ἀπὸ τοῦ 1924 καὶ ἐξῆς τὰ δεκάδες περίφανα ἀγιορειτικὰ μετόχια τῆς Καλαμαριάς.

Η οχύρωση της Αναστασιουπόλεως Θράκης

Η Αναστασιούπολη βρίσκεται στην προσχωσιγενή πεδιάδα της Ροδόπης βόρεια του μυχού της λίμνης Βιστωνίδας. Για πάνω από χίλια χρόνια υπήρξε μια από τις πιο σπουδαίες βυζαντινές πόλεις της αιγιακής Θράκης λόγω της στρατηγικής θέσης που κατείχε, ελέγχοντας το στενό πέρασμα μεταξύ της Ροδόπης και της Βιστωνίδας. Λόγω των αλλεπάλληλων πολιορκιών από διάφορους επιδρομείς, η οχύρωσή της καταστράφηκε και επανοικοδομήθηκε πολλές φορές προσπαθώντας κάθε φορά να βελτιώσει το αμυντικό της σύστημα.

Ιδρύθηκε από τον Αναστάσιο (491-518) πάνω στα ίχνη της ρωμαϊκής τοποθεσίας “Σταύλοι του Διομήδη”. Στα χρόνια της βασιλείας του Ιουστινιανού θα καταστραφεί από επιδρομές των Σκλαβήνων μαζί με άλλες πόλεις της αιγιακής Θράκης. Ο αυτοκράτορας θα φροντίσει σύντομα να επιδιορθώσει τις κατεστραμμένες οχυρώσεις της περιοχής, ενώ ταυτόχρονα ανήγειρε πλήθος άλλων φρουρίων. Στο πλαίσιο αυτού του οικοδομικού προγράμματος εντάσσεται και η Αναστασιούπολη, όπως μας πληροφορεί και ο Προκόπιος στο έργο του “περί κτισμάτων” όπου μεταξύ άλλων γράφει ότι ο Ιουστινιανός επανοικοδόμησε τα τείχη της πόλης, οχύρωσε την πλευρά προς την παραλία και κατασκεύασε το μεγάλο υδραγωγείο που ταυτόχρονα λειτουργούσε και ως διατείχισμα.

Η οχύρωση της Αναστασιούπολης αποτελείται από περιμετρικό τείχος σχήματος ακανόνιστου επτάγωνου σε κάτοψη και από οχυρωματικούς πύργους προσκολλημένους σε αυτό. Στη δυτική πλευρά της οχύρωσης το τείχος παρακολουθεί τον ρου του ποταμού Κόσυνθου, ενώ η νότια πλευρά έφτανε στην τότε όχθη της λίμνης Βιστωνίδας. Στο βορειοανατολικό άκρο της οχύρωσης το τείχος της πόλης τεμνόταν με το μεγάλο τείχος - υδραγωγείο που έφτανε έως τους πρόποδες της Ροδόπης.

Στην ανακοίνωση θα παρουσιαστούν στοιχεία της οχύρωσης της Αναστασιουπόλεως από την Ιουστινιάνεια εποχή και πως αυτά εξελίχτηκαν κατά τη μέση και ύστερη βυζαντινή περίοδο.

Το Φρούριο των Τρικάλων: συνέχειες και ασυνέχειες

Η πόλη των Τρικάλων είναι χτισμένη πάνω στην αρχαία πόλη Τρίκκα ή Τρίκκη, η οποία ιδρύθηκε κατά την 3η χιλιετία π.Χ. Στα βόρεια της πόλης των Τρικάλων και πάνω σε λόφο βρίσκεται κτισμένο το φρούριο της πόλης των Τρικάλων. Σύμφωνα με το Περί Κτισμάτων του Προκοπίου, το φρούριο των Τρικάλων ανεγέρθηκε επί Ιουστινιανού πάνω στα ερείπια της ακρόπολης της αρχαίας Τρίκκης, στο πλαίσιο του οικοδομικού έργου του βυζαντινού αυτοκράτορα στην επικράτεια της αυτοκρατορίας. Η πόλη των Τρικάλων αναφέρεται επίσης στο Περί των Θεμάτων του Κωνσταντίνου Ζ' Πορφυρογέννητου, καθώς και στην Αλεξιάδα της Άννας Κομνηνής. Παράλληλα, το φρούριο των Τρικάλων, όντας σημείο μεγάλης στρατηγικής σημασίας, γνώρισε εκτεταμένες οικοδομικές και επισκευαστικές επεμβάσεις τόσο κατά την παλαιολόγεια περίοδο, όσο και κατά την περίοδο της Οθωμανικής κυριαρχίας. Στόχος της ανακοίνωσης είναι: να αναδειχθεί, από αρχαιολογικής πλευράς, το οχυρωματικό έργο του Ιουστινιανού και πως αυτό εξελίχθηκε ανά τους αιώνες και να καταδειχθεί η σπουδαιότητα του φρουρίου για την πόλη των Τρικάλων, όπως αυτή περιγράφεται στη σύγχρονη και μεταγενέστερη ιστοριογραφία.

Η διαμόρφωση του μεσαιωνικού κάστρου της Λάρισας: Χώρος και ιδεολογία

Το 535, πριν από τον Οκτώβριο με βάση επιστολή του πάπα Αγαπητού (Mansi, 8, 852), εμφανίζεται στη Λάρισα ο νέος μητροπολίτης Αχιλλίος σε αντικατάσταση του καθαιρεθέντος Στεφάνου (531). Το όνομά του βρέθηκε στη βασιλική του Φρουρίου της Λάρισας σε πλίνθους, όπως και σε επιγραφή σε μαρμάρινο στέλεχος, όπου φέρει τον τίτλο του αρχιεπισκόπου. Πρόκειται για έμπιστο του αυτοκράτορα Ιουστινιανού, ο οποίος εστάλη, ίσως και λόγω ονόματος, στη χώρα του Αχιλλέα, ιδιαίτερα τιμώμενου ήρωα στην ύστερη ρωμαϊκή κοινωνία. Λόγω του υπάρχοντος από το 530 νόμου που όριζε τον τοπικό επίσκοπο υπεύθυνο για τα κρατικά έργα, πρέπει να είναι ο άνθρωπος που με μία σειρά έργων που επέβαλλαν έκτακτες ανάγκες άλλαξε την αστική φυσιογνωμία της πόλεως: 1. Έκτισε νέα βασιλική στο κέντρο του λόφου της αρχαίας ακροπόλεως, όπου η Αγία τράπεζα κτίσθηκε επάνω σε αρχαίο τετράπλευρο κτίσμα, 2. έκτισε το τείχος της πόλεως, μέχρι τότε ατείχιστη, αφού στην αρχαιότητα υπήρχε μόνον πλίνθινο τείχος. Η διαμονή του ήταν στον λόφο, όπου βρέθηκε μικρό λουτρό. Η αρχαία πόλη συρρικνώθηκε. 3. ανανέωσε τον παλαιό ναό του 5ου αι. ευρισκόμενο επί της κεντρικής *decumanus* (Μέσης), πλέον ευρισκόμενο απέναντι από την ανατολική πύλη της πόλεως. Η βασιλική του Φρουρίου δεν είχε αίθριο, αφού όλος ο χώρος ήταν ακάλυπτος, πλην όμως υπήρχε άμεση πρόσβαση από τη νότια πλευρά, στο αρχαίο θέατρο, παλαιά έδρα του Κοινού των Θεσσαλών που είχε καταργηθεί μεν από το 297, αλλά ο δημόσιος αστικός χαρακτήρας του μνημείου έχοντας πλέον νέα χρήση, υπήρξε ως χώρος μονομαχιών και άλλων επιδείξεων, τόπος μαρτυρίου, όπως των πέντε μαρτύρων της τράπεζας του Συκουρίου (Βυζαντινό Μουσείο).

Ο ρόλος του αρχιεπισκόπου Αχιλλίου ήταν να μετατρέψει την παλαιά εικόνα της ελληνορωμαϊκής πόλεως σε σύγχρονη που να θυμίζει την Κωνσταντινούπολη ως Νέα Ιερουσαλήμ. Ταυτόχρονα με τη δημιουργία Μέσης οδού, διαμορφώθηκε ένα κάστρο στο οποίο το υψηλότερο σημείο ήταν το 'ανάκτορο' του τοπικού επισκόπου, με το σημείο επαφής του προς το αρχαίο θέατρο. Από το έργο του Αχιλλίου προήλθε η μεσαιωνική Λάρισα.

Ναοί εντός οχυρώσεων στο ανατολικό Ιλλυρικό: μια ανάγνωση δεδομένων

Η εκκλησία του Κάστρου της Βελίκας βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο της οχύρωσης και συνδέεται με περίεργο τρόπο με το τείχος: μια ορθογώνια πυργόσχημη προεξοχή προστίθεται στην άντυγα της απίδας του ναού και διεμβολίζει το τείχος. Η λύση αυτή φαίνεται ότι δόθηκε *ad hoc*, όταν κτίστηκε το τείχος ακριβώς ανατολικά της απίδας και, σε επόμενη οικοδομική φάση, ενισχύθηκε εσωτερικά με τοιχοποιία.

Με αφορμή το Κάστρο της Βελίκας, η εργασία θα εξετάσει άλλες γνωστές περιπτώσεις ναών που έχουν οικοδομηθεί εντός και σε συνδυασμό με οχυρώσεις. Πράγματι, οι έρευνες σε κάστρα του ανατολικού Ιλλυρικού έχουν συχνά φέρει στο φως ναούς που βρίσκονται στο κέντρο του περικλειόμενου από τείχος χώρου ή σε επαφή με το τείχος, ανάλογα με τη διαμόρφωση του εδάφους και τις φιλοδοξίες της οικοδόμησης των εκκλησιών. Η ανακοίνωση θα επικεντρωθεί στα πιο χαρακτηριστικά παραδείγματα του 6ου αιώνα και θα προσπαθήσει να ερμηνεύσει τις κατά περίπτωση ακανονιστικές και ασυνήθιστες διαμορφώσεις, όπως αυτή της εκκλησίας της Βελίκας.

Πήλινα ανάγλυφα πώματα από το κάστρο της Βελίκας

Κατά την ανασκαφή του Κάστρου της Βελίκας αποκαλύφθηκε ένας μεγάλος αριθμός πήλινων ανάγλυφων πωμάτων, διαμέτρου από 13-21 εκ., τα οποία χρονολογούνται στον 6ο αιώνα, όπου και το κύριο ανασκαφικό στρώμα. Κοσμούνται με παραστάσεις πτηνών και σχηματοποιημένων ανθρώπινων μορφών, σταυρούς με δισχιδή άκρα, καθώς και γεωμετρικά θέματα στην περίμετρο, ενώ υπάρχουν συνοδευτικές επιγραφές. Τα πώματα είναι κατασκευασμένα με μήτρα, και αποτελούν τοπική παραγωγή, όπως φαίνεται από τις δύο πήλινες μήτρες που έχουν βρεθεί μέχρι σήμερα, η μία επιτόπου και η δεύτερη στο γειτονικό οικισμό της Κάτω Σωτηρίτσας. Τα πώματα της Βελίκας ανήκουν σε δυο διαφορετικούς τύπους, ανάλογα με το σχήμα της λαβής. Τα περισσότερα ανήκουν στον τύπο που φέρει στο κέντρο υπερυψωμένη λαβή τριγωνικής τομής με οπή ανάρτησης, ενώ εκείνα του δεύτερου τύπου φέρουν στο μέσον συμπαγή λαβή κυκλικής διατομής. Τα πώματα χρησιμοποιούνταν πιθανόν σε μικρά πήλινα αποθηκευτικά ή επιτραπέζια σκεύη, ενώ πολλά φέρουν στο κάτω μέρος περιμετρικά του χείλους καύση, γεγονός που μαρτυρεί τη χρήση τους σε μαγειρικά σκεύη. Οι παραστάσεις των σταυρών και οι επιγραφές, όπως για παράδειγμα τα γράμματα κάπα, θήτα ή βήτα, φαίνεται ότι έχουν αποτροπαϊκό χαρακτήρα και συνδέονται πιθανόν με επικλήσεις, σε συνδυασμό και με τις παραστάσεις πτηνών και ανθρώπινων μορφών, οι οποίες αποδίδονται με τα χέρια σε δέηση.

Παρόμοια πώματα έχουν βρεθεί σε στην περιοχή του Δούναβη και χρονολογούνται με βάση τα επιγραφικά τους στοιχεία από τον 4ο έως τον 6ο αιώνα. Πρόκειται και εκεί για τοπική παραγωγή, όπως μαρτυρούν οι μήτρες που βρέθηκαν στην Ιστρία και το κάστρο Κάλλατις, αλλά παρήγαν πώματα μικρότερης διαμέτρου (9 έως 12 εκ. περίπου).

Τις δύο παραλιακές περιοχές της Βελίκας και του Δούναβη συνέδεε την εποχή εκείνη το θαλάσσιο εμπόριο και κυρίως οι μεταφορές γεωργικών προϊόντων της *annonna militaris*, όπως μαρτυρούν επίσης οι σχέσεις που παρατηρούνται σε άλλες ομάδες ευρημάτων.

Κατάλογος συμμετεχόντων

Ευαγγελία Αγγέлку

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Προϊσταμένη Τμήματος Συλλογής Εικόνων, Τοιχογραφιών, Ψηφιδωτών,
Αντιγράφων, Χειρογράφων, Ανθιβόλων, Χαρακτικών, Σχεδίων, Παλαιτύπων και
Συλλογών Μουσείο Βυζαντινού Πολιτισμού
eaggelkou@culture.gr

Ιωάννης Δ. Βαραλής

Αναπληρωτής καθηγητής Βυζαντινής Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, Τμήμα Ιστορίας, Αρχαιολογίας και Κοινωνικής
Ανθρωπολογίας
iovaralis@uth.gr

Παναγιώτης Γεωργόπουλος

Υποψήφιος διδάκτορας University of leicester
pangeo2@hotmail.com

Σταύρος Γουλούλης

Φιλολόγος, διδάκτορας βυζαντινής τέχνης
stavros.gouloulis@gmail.com

Γεώργιος Κακαβάς

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Προϊστάμενος Νομισματικού Μουσείου
gthkakavas@hotmail.com

Βαγγέλης Μαλκάκης

Αρχιτέκτων-Μηχανικός
vanmalk@gmail.com

Ευτέρπη Μαρκή

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Επίτιμη Έφορος Αρχαιοτήτων
eumarki@yahoo.gr

Σοφία Ντιντιούμη

Αρχαιολόγος
Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού
s.didioumi@gmail.com

Αινείας Οικονόμου

Δρ. Αρχιτέκτονας Μηχανικός
Ανεξάρτητος ερευνητής
aineias4@yahoo.com

Ιωακείμ Παπάγγελος

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
τ. Έφορος Αρχαιοτήτων
ppggls@otenet.gr

Παπαθανασίου Ευάγγελος

Αρχαιολόγος
Προϊστάμενος Τμήματος Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Αρχαιοτήτων και
Μουσείων Εφορεία Αρχαιοτήτων Περιφέρειας Θεσσαλονίκης
platamonpap@gmail.com

Γεωργία Πεπονά

Αρχιτέκτων-Αναστηλώτρια
Προϊσταμένη Τμήματος Τεχνικής Υποστήριξης και Μουσειογραφίας ΜΒΠ
gperona@culture.gr

Ηλίας Πινακούλιας

Υποψήφιος διδάκτορας Βυζαντινής Ιστορίας του Τμήματος Ιστορίας και
Αρχαιολογίας
Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων
pinakoulia@gmail.com

Μαρία Σαραντίδου

Αρχιτέκτων-Μηχανικός
Εφορεία Αρχαιοτήτων Πόλης Θεσσαλονίκης
msarantidou@culture.gr

Σταυρούλα Σδρόλια

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Προϊσταμένη Εφορείας Αρχαιοτήτων Λάρισας
ssdrolia@culture.gr

Ανδρομάχη Σκρέκα

Αρχαιολόγος
Προϊσταμένη ΕΦΑ Καστοριάς
askreka@culture.gr

Αγαθονίκη Τσιλιπάκου

Δρ Βυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης
Προϊσταμένη Μουσείου Βυζαντινού Πολιτισμού
atsilipakou@culture.gr